

АГРОПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ**AGRI-FOOD POLICY IN THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE**

**Станіславський В.П., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню правових проблем реалізації державної агропродовольчої політики у сфері забезпечення внутрішніх потреб населення високоякісними і достатніми для нормальної життєдіяльності продуктами харчуванням, виконанню міжнародних зобов'язань в агропродовольчій сфері, раціонального використання природних ресурсів і об'єктів, забезпечення продовольчої безпеки на внутрішньому і зовнішньому рівнях, а також визначенню місця агропродовольчої політики в системі права України. Аргументовано, що агропродовольча політика України відіграє особливу роль для безпеки життя та здоров'я людини, глобальної та національної продовольчої безпеки, виконання міжнародних зобов'язань України в сфері сільського господарства і продовольства. Доведено, що завершення адаптації законодавства до вимог ЄС у сфері стандартів безпеки харчових продуктів детермінує удосконалення чинного аграрного законодавства у згаданих галузях сільського господарства і секторах державної агропродовольчої політики. Кристалізація окремого напрямку правового регулювання, зокрема, агропродовольчого, має відбуватися на засадах екологізації, глобалізації, діджиталізації та інноваційного розвитку. Визначено основні проблеми і загрози агропродовольчій системі держави у світлі запровадження воєнного стану. Наголошено, що одним із найважливіших завдань державної агропродовольчої політики сучасності виступає забезпечення безперервного функціонування механізму доступу населення до продовольства та збереження існуючих домовленостей з іншими державами щодо експорту сільськогосподарської продукції. Встановлено принципи агропродовольчої політики України в умовах сталого розвитку: сталості, інноваційності, регульованості, соціальної справедливості, міжнародної співпраці. Доведено, що аграрно-правові норми, що регламентують суспільні відносини в сфері формування та реалізації агропродовольчої політики належать до предмета правового регулювання аграрного права та складають підінститут інституту правового регулювання державної аграрної політики.

Ключові слова: державна аграрна політика, агропродовольча політика, агросфера, агробізнес, аграрні правовідносини, аграрно-правова норма, сільськогосподарське виробництво, продовольча безпека, сталий розвиток.

The article is devoted to the study of legal issues related to the implementation of the State agri-food policy in the area of ensuring the domestic needs of the population with high-quality food products sufficient for normal life, fulfilment of international obligations in the agri-food sector, rational use of natural resources and facilities, ensuring food security at the domestic and external levels, and also to determining the place of agri-food policy in the system of law of Ukraine. It is argued that Ukraine's agri-food policy plays a special role for the safety of human life and health, global and national food security, and fulfilment of Ukraine's international obligations in the field of agriculture and food. It is proved that the completion of the adaptation of legislation to the EU requirements in the field of food safety standards determines the improvement of the current agricultural legislation in the mentioned sectors of agriculture and sectors of the State agri-food policy. The crystallisation of a separate area of legal regulation, in particular, agri-food regulation, should be based on the principles of environmentalisation, globalisation, digitalisation and innovative development. The author identifies the main problems and threats to the agri-food system of the State in the light of the introduction of martial law. It is emphasised that one of the most important tasks of the State agri-food policy of today is to ensure the uninterrupted functioning of the mechanism of public access to food and to maintain existing agreements with other States on the export of agricultural products. The author establishes the principles of Ukraine's agri-food policy in the context of sustainable development: sustainability, innovation, regulation, social justice, and international cooperation. The author proves that agrarian law provisions regulating social relations in the field of formation and implementation of agri-food policy fall within the subject matter of legal regulation of agrarian law and constitute a sub-institution of the institution of legal regulation of the State agrarian policy.

Key words: state agrarian policy, agri-food policy, agrosphere, agribusiness, agrarian legal relations, agrarian legal norm, agricultural production, food security, sustainable development.

Постановка проблеми. Сучасне аграрне законодавство поступово переходить у процес змін, що зумовлені рядом об'єктивних чинників. По-перше, на його розвиток впливаю зростаюча роль міжнародних нормативних актів, які стають все більш важливими у контексті забезпечення глобальної продовольчої безпеки. По-друге, необхідність адаптації до законодавства Європейського Союзу, що також зумовлює процес трансформації. Це означає, що аграрне законодавство України постійно ускладнюється і розширюється, включаючи створення нових правових інститутів у цій галузі права [1, с. 23, 24].

На засіданні секторальної робочої групи «Нова аграрна політика» [2] Міністерства аграрної політики та продовольства України разом з міжнародними партнерами із розвитку були представлені основні зміни до розділу «Нова аграрна політика» Плану відновлення України. Основна стратегічна мета цього документа полягає в економічній трансформації агропромислового комплексу та розвитку аграрної інфраструктури. Ці процеси передбачають розвиток наступних сфер: логістичної інфраструктури; садівництва, овочівництва та ягідництва; тваринництва; переробних галузей; меліорації; біонергетичного виробництва; цифрової інфраструктури; та кооперації.

Крім того, передбачається завершення адаптації законодавства до вимог ЄС у сфері стандартів безпеки хар-

чових продуктів. Процес цієї адаптації детермінує удосконалення чинного аграрного законодавства у згаданих галузях сільського господарства і секторах державної аграрної політики. Кристалізація окремого напрямку правового регулювання – агропродовольчого – має відбуватися передусім на засадах екологізації, глобалізації, діджиталізації та інноваційного розвитку.

Проблематика визначення місця правових норм, що регулюють суспільні відносини в агропродовольчій сфері в системі права України актуалізується і має бути розв'язана на доктринальному рівні для уникнення колізійності та прогалин у правовому забезпеченні.

Мета дослідження. Метою, поставленою у науковій статті, виступає визначення теоретико-правових засад реалізації агропродовольчої політики за законодавством України, визначенню норм, які регулюють відносини щодо реалізації агропродовольчої політики, в системі права України та з'ясуванні перспектив подальших наукових досліджень у цій сфері, а також розробці науково обґрунтованих висновків і пропозицій з удосконалення доктрини аграрного права.

Стан дослідження проблеми. У різні періоди незалежності України окремим аспектам проблем реалізації державної аграрної політики, правового регулювання продовольчої безпеки, питань правового забезпечення вироб-

ництва якісної та безпечної сільськогосподарської продукції та раціонального природокористування приділяли увагу представники науки земельного та аграрного права, серед яких Н. О. Багай, О. В. Гафурова, Х. А. Григор'єва, В. М. Єрмоленко, І. В. Ігнатенко, Г. С. Корнієнко, П. Ф. Кулинич, Т. О. Коваленко, Т. В. Курман, Т. В. Лісова, В. В. Носік, Л. І. Поллохович, А. І. Ріпенко, В. Д. Сидор, О. М. Тусва, В. Ю. Уркевич, В. І. Федорович, Т. Є. Харитонова, М. М. Чабаненко, М. В. Шульга та ін. Однак в умовах відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення, посилення євроінтеграції, необхідності післявоєнного відновлення діяльності суб'єктів агробізнесу та подальшого планування основних засад агропродовольчої політики, тематика дослідження спонукає до більш глибокого аналізу правовідносин у цій сфері та місця правових норм, що забезпечують агропродовольчу політику, в системі права України.

Виклад основного матеріалу. Агропродовольча політика України відіграє особливу роль для забезпечення безпеки життя та здоров'я людини, глобальної та національної продовольчої безпеки, виконання міжнародних зобов'язань України в сфері сільського господарства і продовольства. Указом Президента України від 30 вересня 2019 р. 722/20191. «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 р.» подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування та сприяння сталому розвитку сільського господарства визначено пріоритетними завданнями внутрішньої та зовнішньої політики держави.

До того ж одним із пріоритетних напрямів державної політики розвитку аграрного сектору економіки, вказаним у Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р і чинної на сьогоднішній день, визначено забезпечення продовольчої безпеки держави за допомогою наступних заходів: а) створення стратегічних запасів продовольства на рівні держави; б) збільшення обсягів виробництва внутрішнього сільськогосподарського виробництва з урахуванням вимог до забезпечення продовольчої безпеки держави і можливості експорту продукції; в) забезпечення якості та безпеки харчових продуктів шляхом поліпшення системи сертифікації та стандартизації виробництва, впровадження систем управління якістю та безпекою харчових продуктів на всіх підприємствах харчової промисловості. Також передбачається створення мережі лабораторій для перевірки якості сільськогосподарської продукції. Деякі повноваження з контролю за відповідністю національним стандартам сільськогосподарської продукції можуть бути делеговані саморегулюючим об'єднанням на принципах взаємовідповідальності. Розвиток інфраструктури, пов'язаної зі сферою сільського господарства, що включає: а) створення логістичної системи та інфраструктури для забійних пунктів тварин і птиці, а також інших компонентів ринкової інфраструктури для особистих селянських та середніх господарств; б) моніторинг та прогнозування ринку сільськогосподарської продукції та реагування на ринкові ризики.

Адаптовані до умов воєнного стану в Україні, запроваджені у 2022 році, заходи державної допомоги для сільськогосподарських виробників, які відіграють критично важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки країни, призвані допомогти зберегти життя населення та відновити джерела засобів для існування [3]. Слід зауважити, що запроваджений воєнний стан в Україні значно вплинув на сферу аграрних суспільних відносин як на внутрішньому, так і на міждержавному рівні. Однак завдяки ретельному плануванню та реалізації заходів державного регулювання та підтримки агросектору видається можливим зменшити негативний вплив на цей сектор економіки. Вочевидь невдовзі потребуватимуть перегляду закріплені

в законодавстві правові засади державної аграрної політики, зокрема її агропродовольчої складової.

Основними проблемами і загрозами агропродовольчій системі держави у світлі запровадження воєнного стану виступають: а) спад попиту на вітчизняну сільськогосподарську продукцію через логістичні обмеження; б) зниження прибутковості аграрного сектору та нестача ліквідності; в) погіршення якості земельних і водних ресурсів та обмеження доступу до них, спричинені військовими діями; г) зниження обсягів фінансування кредитування та агрострахування з державною підтримкою; г) зниження технологічного потенціалу галузі; д) недостатність кваліфікованого персоналу в сільському господарстві; е) відсутність ефективних інструментів для підвищення конкурентоспроможності, структурної перебудови та економічної стійкості та ін.

Т. Є. Харитонова та Х. А. Григор'єва виявили такі важливі риси агропродовольчих відносин у цей період: а) згорання програм державної підтримки сільського господарства, оскільки умови війни можуть обмежити або ускладнити здійснення різноманітних програм і пільг, які допомагали сільським господарствам розвиватися; б) використання сільського господарства як фактору воєнного впливу, тобто «продовольство як зброя». Дослідники вказують на те, що у воєнний час сільське господарство може бути використане для забезпечення армії та населення продуктами харчування, а також для створення економічного тиску на противника, якщо контроль над харчовими ресурсами перебуває в руках військових або держави; в) трансформація сільського господарства може статися під впливом воєнних подій. Наприклад, змінюються пріоритети виробництва, можуть з'являтися обмеження на імпорт та експорт сільськогосподарської продукції, а також можуть запроваджуватися нові правила регулювання цього сектору. Відтак у воєнних умовах зростає актуальність створення організаційно-правових умов, що надають населенню легальні можливості для самозабезпечення продовольством, зважаючи на нестабільну ситуацію та обмежені ресурси [4, с. 290].

Одним із найважливіших завдань державної агропродовольчої політики сучасності виступає забезпечення безперервного функціонування механізму доступу населення до продовольства та збереження існуючих домовленостей з іншими державами щодо експорту сільськогосподарської продукції. Важливим аспектом формування нової агропродовольчої політики є також і забезпечення належного рівня безпеки та якості харчових продуктів. Для цього необхідно здійснювати контроль за якістю та безпекою продуктів харчування, вживати заходів щодо уникнення зараження сільськогосподарської сировини і продуктів харчування внаслідок ведення бойових дій та іншими факторами. Також потребує гарантування та захист прав сільськогосподарських виробників, оскільки для них існує небезпека стати об'єктами рейдерства та жертвами військових злочинів.

Слід відмітити, що 22 січня 2023 року в м. Берлін (Німеччина) в рамках Глобального форуму з питань продовольства та сільського господарства (GFFA) Продовольчою та сільськогосподарською організацією Організації Об'єднаних Націй (ФАО) та урядом Німеччини було запропоновано основні заходи щодо відновлення та підтримки аграрної економіки України, серед яких:

а) стійкий розвиток аграрного сектору та захист прав споживачів; б) півмільйона сільських господарств вздовж лінії фронту або в інших районах, які зазнали значного впливу, отримують підтримку для відновлення продовольчої безпеки та забезпечення продовольчої незалежності. Ця підтримка буде полягати у наданні насіння, кормів та грошової допомоги; в) відновлення логістичних ланцюгів постачання харчових продуктів, надання дизельних та газових генераторів, насіння пшениці, ячменю,

вівса й гороху, а також тимчасових та довгострокових модульних зерносховищ та задоволення інших потреб, необхідних для підвищення доданої вартості продукції; г) зміцнення потенціалу у галузі тестування та сертифікації альтернативних маршрутів експорту зерна для підвищення критично важливих елементів агропродовольчої системи; г) укладення партнерських угод зі спеціалізованими організаціями для допомоги у знешкодженні наявних на сільськогосподарських угіддях та підприємствах вибухонебезпечних предметів та проведення оцінки збитків і втрат [5].

Аналізуючи стан і перспективи розвитку аграрного законодавства, Т. В. Курман висвітлила дві основні тенденції щодо видозмін у сучасний період: по-перше, констатація великого значення для держави аграрного сектору економіки та агросфери в цілому і, по-друге, існуючі значні трансформації в аграрних відносинах, що сталися через наявні загрози, та необхідність їх швидкого й адекватного врегулювання для захисту інтересів держави, населення та світу в цілому [6, с. 15]. Агропродовольча політика держави післявоєнного стану має у своїй правовій основі базуватися не лише на загальноприйнятих принципах сталості, а й соціальної справедливості та міжнародної співпраці, завдяки реалізації яких держава зможе розширити наявний перелік заходів підтримки національних сільськогосподарських виробників всіх форм власності і господарювання та канали для залучення іноземних інвестицій в аграрний сектор економіки.

На думку М. М. Чабаненка, особливості аграрно-правових норм, як регулятора аграрних відносин, полягають у наступному: а) більшість таких норм має спеціальний характер, що проявляється у їхній взаємодії з нормами інших галузей права, розглядаючи їх як спеціальні та загальні відповідно; б) зміст аграрно-правових норм залежить від закономірностей аграрного виробництва, що впливає на їхню відносну стабільність. Одночасно, державна політика в аграрній сфері зумовлює їхню динаміку; в) у аграрно-правових нормах часто можна спостерігати питому вагу тимчасових та кон'юнктурно зумовлених положень; г) переважна більшість аграрно-правових норм має регулятивний характер, орієнтований на регулювання аграрних відносин, при цьому за практично повної відсутності охоронних норм; д) аграрне законодавство містить досить помірну кількість процедурних норм через недостатню розвиненість цієї сфери права та необхідність подальшого вдосконалення процедурної діяльності [7, с. 31]. Вчений розробив теорію права продовольчої безпеки як підгалузі аграрного права, втім така позиція була підтримана не всіма вченими через недостатню кількість, відокремленість і системність правових норм, що регламентують відносини у сфері продовольчої безпеки. Втім більшість представників науки аграрного права сходяться на думці, що право продовольчої безпеки складає правовий інститут в системі аграрного права України [8; 9; 10; 11].

Якщо ж розглядати саме правову конструкцію «агропродовольча політика», то насамперед слід звернутися до наукових напрацювань у сфері державної аграрної політики як більш ширшого поняття в сучасному її розумінні. Згідно з поглядами І. Ю. Сальмана, державна аграрна політика повинна мати дві основні мети – гарантувати продовольчу безпеку країни та сприяти виходу на агропродовольчі ринки світу. Вчений також підкреслює, що для забезпечення інвестиційного та інноваційного розвитку сільського господарства, державна підтримка повинна бути ретельно збалансована [12, с. 248, 257]. Відповідно до його думки, держава виконує важливі функції гаранта стабільності інвестиційного та інноваційного клімату через регулювання податкової, амортизаційної, митної, цінної та кредитної політики. Така державна підтримка допомагає створити сприятливі умови для привабливості

аграрного сектору економіки для інвесторів та стимулює інноваційні процеси у цій сфері.

У ст. 1 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р. № 2982-IV поняття державної аграрної політики трактується як комплекс правових, організаційних й економічних заходів, що здійснюються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, які спрямовані на підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення з метою гарантування продовольчої безпеки держави, забезпечення комплексного та сталого розвитку сільських територій. Закон є чинним на сьогоднішній день, однак економіко-соціальні реалії сьогодення сприяли виявленню безпекової складової в агропродовольчій системі держави та інноваційного майбутнього.

З цієї точки зору вдало висловилося Н. О. Багай, яка відмічає, що прогресування законодавчого інституту, що забезпечує державну аграрну політику, включає в себе кілька аспектів. По-перше, необхідно законодавчо визначити основні принципи державної аграрної політики України на довгострокову перспективу. По-друге, слід адаптувати заходи державного регулювання аграрного сектору економіки України до вимог Світової організації торгівлі та Європейського Союзу. Цей процес включатиме не лише визначення стратегічних цілей та пріоритетів для розвитку сільського господарства, а й практичні заходи для їх реалізації, враховуючи міжнародні вимоги та стандарти. На її думку, прийняті законодавчі акти повинні сприяти ефективному вирішенню завдань щодо забезпечення продовольчої безпеки країни, розвитку агропромислового комплексу, підвищенню якості продукції та забезпеченню збалансованого використання природних ресурсів. Окрім того, важливо забезпечити відповідність державних заходів у сфері регулювання аграрного сектору економіки вимогам СОТ та ЄС. Це дозволить забезпечити належний рівень конкурентоспроможності української сільськогосподарської продукції на міжнародних ринках, а також розвивати партнерські відносини з іншими країнами у сфері сільського господарства. Таким чином, розвиток законодавчого інституту для забезпечення державної аграрної політики повинен бути спрямований на забезпечення стабільного, ефективного та конкурентоспроможного розвитку аграрного сектору економіки України, враховуючи вимоги та стандарти міжнародного співробітництва [13, с. 344].

Накопичення нормативно-правового матеріалу в межах галузі аграрного права детермінує появу нових правових педінститутів. Таку тезу підсилює розроблена Т. В. Курман теорія правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва [14, с. 9], в рамках якої дослідниця виділяє серед елементів державної аграрної політики такої її окремої складової, як політика продовольча.

В рамках євроінтеграції України суб'єкти нормотворчої діяльності в агропродовольчій сфері мають спиратися на головні цілі Спільної аграрної політики Європейського Союзу, а саме: 1) підвищення продуктивності аграрного сектору шляхом сприяння технічного прогресу, забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва та оптимального використання факторів аграрного виробництва; 2) забезпечення прийнятного рівня життя для тих, хто працює у сільському господарстві; 3) стабілізація ринків агропродовольчої продукції; 4) захист виробників і споживачів від впливу зовнішніх факторів; 5) гарантування забезпечення населення держав-членів Співтовариства якісним продовольством за рахунок власного виробництва продукції, а також забезпечення населення держав-учасниць продовольчою продукцією за доступними цінами згідно Римського договору 1957 р. [15, с. 612].

Висновки. Принципами агропродовольчої політики держави в умовах сталого розвитку об'єктивно мають стати: по-перше, принцип сталості, тобто забезпечення довгострокової стійкості агропродовольчої системи держави, заснованої на правовій охороні ґрунтів та біорізноманіття. По-друге, принцип інноваційності. Адже розвиток нових агротехнологій і підходів до виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів харчування має відбуватися з мінімальним впливом на довкілля, а також сприяти покращенню якості та безпеки харчових продуктів. По-третє, принцип регульованості, який проявляється як встановлення ефективних механізмів регулювання ринків сільськогосподарської продукції та продуктів харчування для забезпечення стійкої рентабельності сільського господарства та доступності продуктів харчування для населення. По-четверте, принцип соціальної справедливості, що ґрунтується на захисті прав сільських жителів, розвитку сільських територій, забезпечення гідного рівня життя

для сільського населення не нижче рівня розвитку у великих містах. Нарешті останній принцип агропродовольчої політики можна сформулювати як принцип міжнародної співпраці, яка являє собою систематичну співпрацю України з міжнародними організаціями та іншими державами і їх об'єднаннями з метою вирішення глобальних проблем у сфері агропродовольства, продовольчої безпеки та забезпечення сталого розвитку. Ці принципи мають бути законодавчо закріплені у спеціальному законі, яким на сьогоднішній день є Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», однак який давно потребує оновлення та доповнення чи взагалі заміни новим законодавчим актом.

Аграрно-правові норми, що регламентують суспільні відносини в сфері формування та реалізації агропродовольчої політики належать до предмета правового регулювання аграрного права та складають підінститут інституту правового регулювання державної аграрної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гафурова О. В. Щодо ролі аграрно-правової науки у забезпеченні продовольчої та екологічної безпеки. *Продовольча безпека в умовах сучасних викликів: національно-правовий та міжнародний аспекти*: зб. матер. та тез доп. учасн. Дискусійної панелі VI Харківського міжнародного юридичного форуму (м. Харків, 7 жовт. 2022 р.) / за ред. Т. В. Курман, В. П. Станіславського. Харків: Юрайт, 2022. С. 21–24.
2. Мінагрополітики обговорили зміни до «Нової аграрної політики» Плану відновлення України. Офіц. джерело: портал Міністерства аграрної політики та продовольства України. 10 лют. 2023 р. URL: <https://minagro.gov.ua> (дата звернення: 15.07.2023 р.).
3. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 р.: указ Президента України від 30.09.2019 р. 722/2019. *Офіц. вісн. України*. 2019. № 79. Ст. 2712.
4. Харитоновна Т. Є., Григор'єва Х. А. Продовольча безпека в умовах воєнних конфліктів сучасності: правовий досвід іноземних держав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 287–291. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2023/65.pdf (дата звернення: 01.07.2023).
5. FAO emergencies and resilience. FAO, 2023. URL: <https://www.fao.org/emergencies/where-we-work/UKR/en> (last accede: 24.06.2023).
6. Курман Т. В. Аграрне право і законодавство України: синергетичні засади й перспективи розвитку в умовах глобальних загроз. *Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку*: колективна монографія / за ред. д.ю.н., проф. А. П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т. В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 10–37.
7. Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2016. 42 с.
8. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: монографія / О. М. Батигіна, В. М. Жушман, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. 326 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3811/1/Prodovolcha_bezpeka_2013.pdf (дата звернення: 15.07.2023 р.).
9. Коваленко Т. О. Поняття, ознаки та критерії продовольчої безпеки за законодавством України та інших держав. *Адміністративне право і процес*. 2018. № 1 (20). С. 30–41.
10. Лушпаєв С. О. Правові засади продовольчої безпеки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 19 с.
11. Курман Т. В., Туєва О. М. Право продовольчої безпеки: навч. посіб. Харків: Юрайт, 2021. 92 с.
12. Сальман І. Ю. Правові засади аграрного сектору в Україні: загальний аналіз законодавства: монографія. Білоцерк. нац. аграрн. ун-т. Київ: Юрінком, 2014. 287 с.
13. Багай Н. О. Теоретико-методологічні засади розвитку аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2021. 490 с.
14. Курман Т. В. Теоретико-методологічні засади правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: автореф. ... докт. юрид. наук. Харків, 2019. 40 с.
15. Кульчій І. М., Шульга М. В. Спільна аграрна політика ЄС. *Велика українська юридична енциклопедія*. Т. 16: Земельне та аграрне право / редкол.: М. В. Шульга (гол.) та ін. Харків: Право, 2019. С. 612–615.